

SEYAHATNAMELER IŞIĞINDA MİLETOS'TAN KAÇIRILAN ANTİK ESERLER¹

Tanju DEMİR²

Ece YÜKSEL³

ÖZET

Seyyahlar, Rönesans'ın getirdiği fikir akımlarından etkilenmeleri sonucunda Antik çağa ait sanat eserlerini aramaya başlamışlardır. Bunun sonucu pek çok seyyah Anadolu'ya ve Batı Anadolu'da bulunan Assos (Behramkale), Troia (İllium, Willusa), Pergamon (Bergama), Ephesos (Efes), Tralleis (Üçgözler), Smyrna (İzmir), Hierapolis (Pamukkale), Sardeis (Sart, Sardis), Priene (Güllübahçe), Miletos (Miletus, Mile), Alexandria Troas (Eski İstanbulluk), Ksanthos (Eşençay) antik kentlerine gelmiştir. Batı Anadolu bölgesi, dünya tarihinde çok önemli antik kentleri içine almaktadır. Bunun yanı sıra kentler Yunan-Roma eserlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bir başka önemli faktörde Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde Batı Anadolu bölgesindeki kazıları yabancı kazı ekipleri gerçekleştirmiştir. Kazılarda çıkan eserlerin büyük bir kısmı yurtdışındaki müzelere taşınmıştır ve halen bu müzelerde sergilenmektedirler.

İlk arkeolojik kazılar 1873'de Fransız arkeolog Olivier Rayet tarafından yapılmıştır. Onu, Alman Arkeolog Theodor Wiegand'ın 1899 – 1931 arasında yaptığı kazılar takip etmiştir. Fakat kazılar devamlı yapılmamış; zaman zaman savaşlar ve diğer nedenlerle aksamıştır. Günümüzde, Miletos'ta kazılar Almanya Bochum'daki Ruhr Üniversitesi tarafından organize edilmektedir. Yirminci yüzyıl başlarında, yapılan Alman arkeolojik araştırma ve kazıları sonunda hemen hemen tümüyle Güney Agora Kapısı için anıt şeklinde olan Miletos Agora Kapısı taş taş parçalara ayrılmış; taşlar Almanya'ya taşınmış ve yapı yeniden birleştirilmiştir. Ortaya çıkan bu antik eser Berlin Pergamon Müzesi'nde sergilenmektedir. Koleksiyondaki bazı eserler, Miletos Müzesi'nde, İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Louvre Müzesi'nde sergilenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyyah, Seyahatname, Antik Kentler, Batı Anadolu, Miletos, Güney Agora Kapısı.

SMUGGLING OF ANCIENT ARTIFACTS FROM MİLETUS IN THE LIGHT OF TRAVEL BOOKS

ABSTRACT

The travellers started to search for the art works belonging to the Ancient Age, as a result of the influence of the ideological movements from Renaissance. As a result of this, many travelers came to many famous ancient cities in Anatolia and Western Anatolia such as Assos, Troia, Pergamon, Ephesos, Tralleis, Smyrna, Hierapolis, Sardes, etc. The region is very rich in terms of the works of Greece and Rome. The reason why, this subject was chosen is that Western Anatolian regionis in the first course in terms of hosting many important Ancient cities and Works world history and the desire to illuminate the reason sandways of transferring the works found out as a result of the archeological excavations made during the recession period of Ottoman Empire to the museums abroad.

The first excavations in Miletus were conducted by the French archaeologist Olivier Rayet in 1873. Followed by the German archaeologists Theodor Wiegand between 1899 and 1931. Excavations, however, were interrupted several times by war sand various there vents. Today, excavations are organized by the Ruhr University of Bochum, Germany. One remarkable artifact recovered from the city during the first excavations of the 19 th century, The Market Gate of Miletus, was transported piece by piece to Germany and reassembled. It is currently exhibited at the Pergamon Museum in Berlin. The main collection of artifacts resides in the Miletus Museum, İstanbul Archeology Museum and Louvre Museum.

Keywords: Traveler, Travelbook, AncientCities, Western Anatolia, The Market Gate Of Miletus.

¹ Bu makale, 17.Yüzyıl Sonu 18.Yüzyıl Ortası ve 19.Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri, adlı Yüksek Lisans Tezinden oluşturulmuştur.

² Doç. Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Tarih Bölümü. e-mail:tdemir@adu.edu.tr..

³ Yüksek Lisans Mezunu,2012.e – mail: yukselece @gmail.com.

1.Giriş:

Rönesans hümanistlerinin, 15.yüzyıldan beri Eski Çağ'a ait eserlerin olduğu coğrafyalara ilgi duyduğu bilinmektedir. Rönesans ile beraber, İngiltere ve Fransa'nın doğunun gizemli mistik havasına karşı duyulan hayranlığı olarak da ifade edilen Oryantalizm Batı dünyasını etkiledi. İşte bu etkileşim sonucunda, seyyahlar gezilerine ilham veren Doğu'yu tanımak ve antik Yunan ve Roma dünyasının eserlerini yerlerinde görme arzusuyla seyahatlere çıktı (Kundakçı, 2002: 1083).

Oryantalizm, 18.yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı'nın egemen olduğu topraklarda Eski Çağ kültür mirasına ait eserleri batının gözünde cazip ve sahip olunması gereken hazineler haline getirmiştir. 16. yüzyıldan itibaren, batılı seyyahların amaçları değişmeye başlamıştı. Osmanlı devleti, Uzakdoğu ve İran'a giden yolların kavşak noktasıydı. Seyahat amacının dışında, tıp doktorları, botanikçiler, bilim adamları, misyonerler, dil öğrenmek isteyenler, hac ziyareti, ticaret, diplomasi faaliyetleri için pek çok seyyah Anadolu'ya gelmiştir. Bazıları, özellikle Batı Anadolu bölgesine gelmiştir. İmparatorluğun başkenti İstanbul'u da ziyaret eden seyyahlar anılarını ve gözlemlerini kaleme almışlardır. En ünlüsü; Pierre Loti'dir. Seyyahlar, Osmanlı'nın gayrimüslim vatandaşlarına gösterdiği hoşgörüyü överken, eski eserlere olan duyarsızlığını eleştirir. Bu konuda dikkatlerini çeken özellikle başkent İstanbul'da çok az eser kalmasına rağmen gereken özenin gösterilmediğidir. Diğer bir eleştiri konusu da antik kalıntıların mezar ve evlerin inşasında kullanılmasıdır (Şahin, 2007: 108).

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde, hem Müslüman hem gayrimüslim tebaaya mensup vatandaşlar, seyahat edebilmek için bir seyahat belgesi almak zorundaydı. Klasik döneme baktığımızda seyahat edeceklere yol hükmü verilirken, daha sonraları "*Mürur Tezkiresi*" verilmeye başlamıştır (Kütükoğlu,1994: 254).

18. yüzyıl ve sonrasında yabancı ziyaretçiler, İstanbul'daki elçiliklere başvurup kişinin adı, ne amaçla nereye gideceği, yanındakiler hakkında bir dilekçe yazarlardı. Bu dönemde pek çok emir çıkarılmış ve "*Hilaf-ı Ahitnâme -i Hümayûn*"a aykırı davranılmaması istenmiştir. Aynı zamanda, seyahat eden kişi, gezisi boyunca, elçilik kâğıdı ve padişahın yol emrini özenle korumak ve sorulduğunda yetkililere göstermek zorundaydı. 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde, yeni bir düzenleme yapılarak "Pasaport Nizamnamesi" çıkarılmıştır. 1867 düzenlemesiyle kişi pasaportunu kendi devletinin konsoloslukunda, Osmanlı Devleti'nin elçiliklerinde veya şebenderlere vize ettirebiliyorlardı. Sonuç olarak Osmanlı ülkesinde seyahat, yol izni, il can name, icazet, yol izni ve mürur tezkeresiyle yapılmıştır. 10 Şubat 1841'de "*Men-i Mürur Nizamnamesi*" yurtdışına giriş çıkış için tekrar düzenlenmiştir (Sezer, 2003:116).

Oryantalizm akımının bir başka önemli etkisi, dünyada arkeoloji ve müzecilik alanındaki gelişmeleri hızlandırmasıdır. 19. yüzyılda, Fransa, Almanya, İngiltere ve Amerika'da arkeoloji okulları ve enstitüleri açılmıştır. Bu dönemde Osmanlı devletinde de müzecilik ve arkeoloji çalışmaları başlamıştır. Aslında, Osmanlı'da eski eserleri koruma bilincinin, Fatih Sultan Mehmet devrine kadar uzandığı ve Fatih döneminde yazılı metinlerin vakıflarca korunduğu bilinmektedir (Kundakçı,2002: 1085).

Tanzimat sonrası yürürlüğe giren "Asâr-ı Atikâ Nizamnamesi" eski eserleri koruma kanunudur. Nizamname de yer alan birtakım boşluklar, bazı yabancı kazı ekipleri tarafından fırsata dönüştürülmüş ve eserlerin yurtdışına çıkışı kolaylaşmıştır. Buna engel olmak isteyen, Osman Hamdi Bey ve diğer devlet adamları bir takım çalışmalar yapmıştı. İlk adımlardan birisi, 1840 yılında yabancı kazıların Maarif Nezareti'ne bağlanmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin müzecilik çalışmalarını; eski eserlerin korunması ve sergilenmesi amacıyla 1846'da Tophane Müşiri Fethi Ahmet Paşa'nın Topkapı Sarayı birinci Avludaki Aya İrini Kilisesi'ni restore ettirmesi, Eski Silah Koleksiyonunun oluşturulması ve yine aynı yıl "Mecmua-i Asâr-ı Atikâ"nın kurulması olarak sıralamak mümkündür. Müzenin kurulması ile

birlikte, merkeze bağlı eyaletlerden pek çok eser İstanbul'a gönderilmeye başlanmıştı. Maarif Nazırı Safvet Paşa, yönetim birimlerine tezkereler yollamış ve eski eserlerin korunaklı biçimde sarılarak başkente gönderilmesini istemiştir. Aydın, Saruhan, Adana, Hüdâvendigar, Konya, Trablusgarp, Selanik, öncelikli kentlerdi. Girit ve Selanik'te bulunan yöneticiler, Balkanlar'da meydana gelecek ayrılıkların yakın olduklarını bildiklerinden eserleri bir an önce başkente yollamak istiyorlardı. Safvet Paşa, verdiği talimatla gerekirse eserlerin satın alınmasını istiyordu. İlk tezkereye pek ilgi göstermeyen yerel yöneticiler, 1870'deki ikinci tezkereyi dikkate aldılar ve eserleri başkente yolladılar. 1858'de Nafia Nezareti görevlisi tarafından Girit'ten gönderilen *Nymphe*⁴ heykeli, başkente ulaşan eserlerin öncülere olarak kabul edilmektedir. 1873'te Kıbrıs'tan 88 sandık tarihi eser gelmiştir 1847'de, Kudüs'ten gönderilen mermer üzerindeki kabartma ve çizimler, Halep'ten gönderilen heykel, madeni para, seramik eserler bunlardan bazılarıdır. 1856'da Sultan Ahmet Meydanı Obelisk (Dikilitaş) ve Yılanlı Sütunun korunması için iradenin hazırlanması, Anadolu arkeolojisi ve müzecilik açısından diğer önemli gelişmelerdir (Kundakçı,2002: 1085).

"Müze-yi Humâyun" (Bugünkü arkeoloji müzesi, Eski Şark Eserleri Müzesi, Türk Çini ve Seramikleri Müzesi'nden oluşan İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü⁵) müdürü Déthier'in çabasıyla masraf yapılmadan Çinili Köşk, tarihi eser koleksiyonu sergilenmeye uygun hale getirilmişti. Tüm bu gelişmeleri, Sultan Abdülaziz'in 1867'de çıktığı Avrupa gezisinde gezdiği Abras Galerisi Koleksiyonu'nun yarattığı hayranlığın etkisi olarak yorumlamakta mümkündür. Bu gezi, haber ve resimleriyle Fransız gazetesi, *L'illustration*'da yayınlanmıştı. Gezi sonrası izlenimlerinde etkisiyle, "*Mecmua-i Âsâr-ı Âtika*" ismi "*Müze-i Hümayun*" olarak, Sadrazam Ali Paşa tarafından değiştirilmiştir. Bu isim imparatorluğun bütününe temsil ediyordu (Shaw, 2004: 103).

Osmanlı arkeolojisi ve müzeciliği denilince hiç şüphesiz ki önemli çalışmalarıyla katkıda bulunan en önemli isimlerden biri Osman Hamdi Bey'dir. Eğitimi tamamlayıp yurda dönen Osman Hamdi, ilk olarak müzeci olarak çalışmayı hayal etmiştir. Arkeolojik çalışmalarının belki de en önemlileri, Osmanlı Arkeolojisinin kuruluşunda temel teşkil eden, Antiokhos Tümülüs Kazısı, Nemrud Dağı çalışmaları ve başta ünlü Sidon Lahdi olmak üzere diğer önemli lahitlerin günışığına kavuşturulması projeleridir.



Şekil 1: Osman Hamdi Bey (D. 1842 - Ö. 1910)

⁴ *Nymphe*: Klasik Yunan Mitolojisinde su perisi.

⁵ Ayrıca Bknz: Türk İslam Ansiklopedisi, Cilt: 32, s.242.

1883-1895 arasında Nemrut Dağı, Myrina, Kyme ve Lagina kazılarında katılan Osman Hamdi'nin en ünlü ve önemli çalışması ise Sayda Lahitleri'nin bulunup Âsar-ı Atika Müzesi'ne getirilmesidir. Lübnan Sayda'da 1887'de yapılan çalışma sonucu ortaya çıkan ve Fenike krallarına ait mezar odalarında bulunan lahitlerin isimleri şunlardır: İskender, Ağlayan Kadınlar, Satrap ve Likya. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bunların dışında 20'den fazla lahit bulunmaktaydı (Yücel,1999: 54). Müze-yi Hümâyûn'u gezen Alman İmparatoru II. Wilhelm İskender Lahdini görmüş ve padişahın bu lahdi istemiştir.

"Bana verin Berlin'e götüreyim. Siz bu eseri burada muhafaza edemezsiniz, biz onu daha iyi koruruz" der. Bu diyalog üzerine padişah Osman Hamdi Bey'in fikrini sorar. Osman Hamdi Bey, "Lahdi ancak benim vücudumun üzerinden geçirecek götürebilirsiniz" der. Bu diyalogdan sonra lahit İstanbul'da müzede kalır (Tunay,1972: 128).



Şekil 2: İskender Lahdi İstanbul Arkeoloji Müzesi

Lahitler haricindeki diğer küçük eserlerde (pek çok çivi yazılı tablet, kemik, taş, cam, madeni eşya ve çanak çömlek) müzeye gönderilmiştir. 1 Mart 1882'de Maarif Vekâleti'nde bulunan sikkeler ise Nazır Mustafa Paşa tarafından müzeye teslim edilmiştir. Bu dönemde, defnecilik sonucunda ele geçen sikkeler önceleri devlet tarafından satılıyor veya eritmek için darphaneye veriliyordu. Sonraki dönemlerde ise, sikkeler Yıldız Sarayı'nda toplanmıştır. Meskûkât bölümüne Ahmet Feridun Bey zamanında sikkelerin hepsi Müze-yi Hümâyûn'a gelmiş ve müze, o dönemde dünyanın en zengin koleksiyonuna sahip müzelerinden biri haline gelmişti (Yücel,1999: 58).

Önemli ticaret yolları bağlantısı olan Anadolu, MÖ 2. binin ilk dörtlüğünde olduğu gibi Demir Çağın'da (MÖ 1200-750/700) da pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmıştı. Güney Anadolu ve kısmen Suriye'de Geç Hititler, Doğu Anadolu'da Hurriler'in devamı olan Urartular, Orta Anadolu'da Frigler ve Lidyalılar, Güneybatı Anadolu'da Likyalılar ve son olarak da Ege'de İyonlar devletler kurmuşlardı. Bu uygarlıklar, Mısır, Fenike ve Babil uygarlıkları ile ilişkiler kurarak Hellen uygarlığı seviyesinde bir gelişmişliği yakalamışlardır (Akurgal, 1998: 142).

Bu dönemde, Yunanistan, antik eserleri yurtdışına çıkarmayı yasakladığı için pek çok yabancı seyyah – arkeolog rotasını (Asia Minor) Anadolu coğrafyasına çevirerek, özellikle batı kıyılarında bulunan, Assos, Troia, Ephessos, Priene, Smyrna ve Miletos gibi kentlerini gezerek seyahatnameler yazmışlar ve antik eserleri yerlerinde görme fırsatı yakalamışlardır. Batı Anadolu'nun 12 antik kenti eski eser bakımından zengin olmasının dışında, Hıristiyanlığın kutsal kitabı İncil'de Küçük Asya kentleri olarak bahsedilmesi seyyahların bölgeyi ziyaretlerini arttırmıştı⁶.

⁶ www.isamesih.org Yuhanna Vah.1: 4-6 "Ben Yuhanna'dan, Asya İli'ndeki Yedi Kiliseye selam! Var olan, var olmuş ve gelecek olandan, O'nun tahtının önünde bulunan yedi ruhtan ve ölümler arasından ilk

Antik kentleri, gezen ve seyahatnamelerinde antik eserlerden seyyahlardan; R. Pococke, R. Chandler, W. Pars, J.C. Hobhuse, W. Turner, A. Von Prokesh, F. V. J. Arundell, L. De Laborde, C. M. Farlene, J. Amerson, J.F. Michaud ve J.J.F. Poujoulat, C. Texier, C.B. Elliott, C. Fellows, P.L. Bas, E. Landron, L. Van Ross, H. Cristmas, A. S. Noroff, J. Seiff, E.J. Davis, E. Curtius, E. Petersen, F. Von Luschan, A. Warsbera' dır.

Kentlerin bir kısmında arkeolojik kazı yapan yabancı arkeolog Osmanlı makamlarından kazı izinlerini aldıktan sonra çalışmalar yapmış, çıkarılan eserlerin bir kısmını dönemin Osmanlı eski eserler kanuna göre Osmanlı müzesi yetkililerine teslim etmişlerdi. Eserlerin bir kısmını ise yurtdışına taşımışlardı (Dyson, 2006: 152).

Makalede Miletos antik kentinde 19. yüzyılda yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve günümüzde Berlin Pergamon Müzesi ve Louvre Müzesi'nde sergilenen eserler ele alınacaktır.

2.Miletos:

2.1 Kentin Tarihçesi:

Herodotos⁷, “*Historiae*” adlı eserinde, İyonların yerleştiği coğrafyayı şöyle tanımlar: “*Panionia'da toplanan İon'lar, kentlerini bizim yeryüzünde bildiğimiz en güzel gökyüzü altında ve en güzel iklimde kurmuşlardı. Ne daha kuzeydeki bölgeler ne daha güneyde kalanlar İonia ile bir tutulamazlar. Ne daha kuzeydeki bölgeler ne daha güneyde kalanlar İonia ile bir tutulamaz, hatta ne doğusu, ne de batısı; kimisi soğuk ve ıslak, kimisi kurak ve sıcak olur. Dile gelince hepsi aynı ağız kullanmazlar; dört değişik konuşmaları vardır. Güneyden başlayarak ilk kentleri Miletos'tur*”⁸.

İonia kıyılarının uzunluğu 3430 *stadiadır* (650 km). Bu durum kıyıların girintili çıkıntılı oluşundan kaynaklanmaktadır. Aslında, kuş uçuşu mesafe daha azdır. Smyrna ile Ephesos arası ise; 320 *stadiadır*. Kıyı boyunca yapılan İonia gezisi yaklaşık 3430 *stadiadır*. Ünlü tarihçi ve coğrafyacı Amaseialı (Amasya) Strabon, Anadolu arkeolojisi ve coğrafyasını incelerken yazdığı “*Geographika*”⁹ adlı eserinde İonia kıyısı sınırlarını şöyle çizer. Miletoslu'ların Poseidonun'dan ve Karia sınırlarından Phokaia'ya ve Hermos nehrine kadar uzanır¹⁰.

12 İon kenti MÖ 8. yüzyılda dini bir konfederasyon kurmuştur. Bu birliğe, “*Panionia*” (Boyana, 2011:13) adı verilir. Güneyden başlayarak ilk kent Miletos'tur. Miletos, MÖ 2. binden beri önemli bir yerleşim merkezidir. Zaman içerisinde, Girit ve Akhalar'ın koloni kenti olmuştur. Kent ayrıca, Antik çağın en önemli yün merkezidi¹¹.

Miletos, günümüzde Aydın ili Söke ilçesi sınırları içerisinde olup, Meandros Nehri'nin ağız kısmına yakın bir yerde kurulmuştur. İonia bölgesinin önemli liman kentlerinden biriydi. 17.yüzyıldan 19.yüzyılın başına kadar olan dönemde pek çok seyyah tarafından ziyaret edilen Miletos, Texier, Chandler ve Sartiaux gibi diğer pek çok seyyah ve arkeoloğun

doğan, dünya krallarına egemen olan güvenilir tanık İsa Mesih'ten sizlere lütuף ve esenlik olsun. Yücelik ve güç sonsuzlara dek, bizi seven, kanıyla bizi günahlarımızdan özgür kılmış ve bizi bir krallık haline getirip Babası Tanrı'nun hizmetinde kâhinler yapmış olan Mesih'in olsun! Amin.” (Er. Tar: 24.11.2015)

⁷ Halikarnasos'lu ünlü tarihçi Herodotos' un eseri “*Historiae*” 9 kitaptan oluşur. Dilimize Müntekim Ökmen tarafından “Herodot Tarihi” olarak çevrilmiştir.

⁸ Hdt. I, 142.

⁹ Makalede başvurduğumuz en önemli antik kaynaklardan bir diğeri olan ‘*Geographika*’ adlı eser, İmparator Augustus döneminde kaleme alınmıştır. Strabon'un eseri XVII kitaptan oluşmaktadır. Eserin, Anadolu coğrafyasını anlatan kısımları XII, XIII ve XIV Prof. Dr. Adnan Pekman tarafından dilimize çevrilmiştir. Arkeoloji ve Sanat Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

¹⁰Strabon, XIV. 2.

¹¹ Ayrıca bkz. İonia ve Aiolis Bölgesi Şehirleri Haritası , (Yüksel, 2012: 11)

seyahatnamelerine konu olmuştur. Miletos, Hitit metinlerinde, *Millawanda* olarak geçer. Miletos, *Plat* ya da *Palatia* olarak da bilinir (Chandler,1817: 168).

Homeros, Miletos'un Troia Savaşı sırasında Karia bölgesi kentlerinden biri olduğundan bahseder. Karia arazisinde kurulmuş olan kent, çam ormanlarının çok olması nedeniyle *Pithyussa* olarak biliniyordu. Girit'ten Sarpedon komutasında gelen Karia'lılar, şehri kurup adına Miletos dediler. Daha sonraları Néleé komutasında bölgeye gelen İonlar, aynı isimle ikinci bir şehir kurdu (Texier, 2002: 182).

Miletos konumu ve her alanda birinciliğini Lidya Krallığı kuruluncaya dek, 300 yıl kadar korumuştur. Miletos halkı, ilki Liménerium'da, bir diğeri Meandros ovasında olmak üzere 10 yıl süren iki savaşı da kaybetmiştir. 12. yılda Lidyalılar, şehri ateşe vermiş ve Minerva Asesiéne Tapınağını yakmıştır. Tapınağın yakılması ciddi sorunlara sebep olmuştur. Dönemin ünlü kralı Alyattes rahatsızlığı sırasında tapınağın büyük rahibi Pitye'ye haber göndererek tapınağa yardım etmeyeceğini bildirmiştir. Lidya ile Miletos arasındaki anlaşmazlıklar çözülmüce Alyattes tapınağı tekrar inşa ettirmişti. Lidya krallığının yıkılışından sonra İranlı Keyhüsrev (Kyrus) ile anlaşılan Miletos, saldırıdan yaptığı anlaşma sayesinde kurtulmuştur. Miletos, MÖ 178'de meydana gelen deprem sonucunda yıkılmıştır. Daha sonra tekrar kurulan şehir, MÖ 304' de, İskender tarafından Persler'in elinden alındı. İskender halka iyi davranmıştı. Bu sebepten Miletos'lular, İskender'in gelişini direnmeden kabul etmişti. "Tımarque" dönemin Karia satrapının kendilerine kötü davranması üzerine Miletos halkı Suriyeli Kral Antiokhus'tan yardım istemişti. Tımarque yenilmiş ve ölmüştü. Antiokhus, Miletos halkı tarafından Théos (Tanrı) ünvanı ile ödüllendirilmiştir. Karısı Laodike ve annesi Stratonike ise; isimleri Küçük Asya'daki iki şehre verilerek onurlandırılmıştı (Texier, 2002: 191).

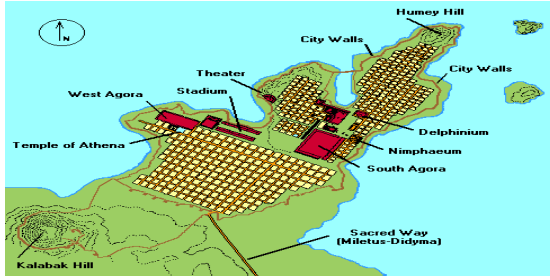


Şekil 3: İonia Bölgesi Şehirleri

Miletos sakinlerinin geçim kaynağı, Karadeniz, Marmara, Mısır ile bağlantısı olan canlı ticaret kolonisiydi. Halk bu sayede vergisini ödüyordu. Aynı zamanda, Ephesos, Pergamon, Antakya, İskenderiye ve Siraküze ile de yoğun bir ticaret bağına sahipti. Bu ilişkilerin sonucunda, halkın Hristiyanlık'tan önce Mısır, Suriye ve İbrani dinlerinin etkisinde kaldığı düşünülmektedir. Sartiaux seyahatnamesinde, Aziz Paul'un Kudüs'e giderken Efes halkını Miletos'a çağırıp Hristiyanlık dinine davet eden konuşmayı yapmış olduğundan bahseder (Sartiaux,1931:2).

2.2 Kentin Mimari Yapıları:

Antik dönemin ünlü mimarı Hippodemos MÖ 479'da Miletos Persler tarafından yıkıldıktan sonra kenti ızgara planına göre tekrar imar etmiştir. Bu plan Hippodemos kent planı olarak bilinir (Er, 2006: 172). Kent, Pausanias döneminde, Meandros'un taşıdığı alüvyonlar tarafından doldurulmuştu.



Şekil 4: Miletos Kent Planı (Hippodamos Tipi)

Ünlü seyyah Chandler'e göre; kentin en görkemli yapısı tiyatrodur. Çok uzaktan bile fark edilen bir yapının yakınında bulunan yatan aslan heykeli, bilinmeyen bir sebepten yöre halkı tarafından toprağa gömülmüştür. Heykelin süsleme amaçlı ya da mezar civarında kullanılan bir figür olduğu tahmin edilmektedir. Tiyatronun yan tarafında nehrin hemen kıyısındaki bir anıtın üzerindeki kitabede tam 7 kez Miletos adı geçmekteydi. Kitabe, Hristiyanlığa karşı gelenlerin başlarına gelen olaylardan bahseder. Aynı zamanda, yine bu kitabe üzerinde, "*Miletos şehrini ve tüm yöre halkını Kutsal Yehova korusun*" yazar (Chandler, 1817: 168).

Traian devrinde yapılmış olmasına rağmen tiyatro binası, yüksek mermer duvarlara sahipti. Ortadaki 2 kolon, bize imparatorun oturduğu tahtı işaret etmektedir. Eski tiyatro yakınlarında T. Wiegand tarafından bulunan büyük *Bazilika*¹² binasının Bizans döneminde inşa edildiği bilinmektedir. Şehrin tamamına bakıldığında duvar parçaları, kırık kemer, sütun tabanları, kitabeler, kare mermer ayaklı *urne* gibi kalıntıların geniş bir alana yayıldığı görülür. Sütun tabanlarından birisi çok iyi durumda olup İmparator Hadrian'a ait heykelle süslüdür. Dönemin bir başka ünlü seyyahı Charles Fellows, Miletos kenti izlenimlerini seyahatnamesinde şu şekilde aktarıyor; "*Miletos'a vardığımızda bizi devasa tiyatro kalıntıları karşıladı. Belki bu kalıntıları takip edersek aquaduktu (su kemeri) keşfedebiliriz. Aynı yerde birkaç duvar kalıntısı ve tapınağın izlerine rastladık. Anlaşılan ya Roma ya da Hristiyanlık dönemine aitti. Hristiyan klişenin kalıntılarına baktığımızda yapının Korint düzeninde inşa edilmiş bir antik Yunan tapınağı olduğunu anlıyoruz. Kavisli kemerleri iyi durumda ve her dönem yapıyı desteklemişler. Çadır kurduğumuz eğimli arazi yakınında gördüğümüz caminin durumu hayli iyi. Burada bulunan kilise mühürlü ve kendi kaderine terk edilmiş gözüküyor. Kalıntılar üzerine yuva yapan leylekleri gördü*" (Fellows, 1852: 198).

Antik kalıntılar hakkında bilgi veren Fellows, seyahatnamesinin Miletos kentini anlattığı kısmında modern kasaba görüntüsü verdiği için ve 50 haneden az kulübelere kurulduğundan bahseder. Ayrıca Fellows seyahatnamesinde, yöre halkı ile çok da fazla konuşmamış hatta onlardan çekindiğinden de bahsetmiştir.

Sartiaux, Texier, Chandler, Fellows gibi dönemin ünlü seyahatçıların seyahatnamelerinde bahsettiği diğer önemli yapılar, Miletos tiyatro kalıntılarının yakınındaki *gymnasium* ve hamam yapılarıdır. *Gymnasium*¹³ 48 kolona sahip, sıcak - soğuk havuzları,

¹²*Bazilika*: 1- Roma döneminde yargı ve ticaret amacıyla kullanılan çoğunlukla üç bölüme ayrılmış, yarım dairesel bir ya da iki apsise ayrılmış olan dikdörtgen planlı toplantı salonu. Bu yapılara "*Basilicae*" adı verilir. Foruma bitişik kapalı çarşılar olan en erken Roma bazilikaları MÖ 2. Yüzyıla tarihlenir. 2- Roma evinde (*domus*) sütunlu büyük salon. 3- Erken Hristiyan, Bizans ve Orta Çağ mimarisinde dinsel yapı tipi (Karatağ, 2011: 71).

¹³*Gymnasium*: Kuruluşu M.Ö 6. yüzyıla tarihlenen Antik Yunanistan'da spor ve eğitim merkezi. Planı açık dikdörtgen bir alanın çevresinde bir dizi *portik* ve odalar olup çoğu kez *kolonad* ile çevriliydi. *Palaestra* olarak da bilinir. Vitruvius "Mimarlık Üzerine On Kitap" adlı eserinde *gymnasium*dan hiç

terleme odaları, dinlenme odaları, beş adet dersliğı bulunan ve MÖ 2. yüzyıla tarihlenen İon düzeninde bir yapıydı. Merdivenle girilen geniş avlusu Dor düzeninde yapılmıştı. Ayrıca bina içerisinde hastane, *nymphoeum*¹⁴ ve parlamento binası vardı. *Nymphoeum* bölümü, İmparator Titus zamanında yapılmış olup dini, eğlence ve dinlenme amaçlı kullanılmıştı. Burası, Aristo'nun İskender'i gezdirdiğı yapılardan biriydi. İçerisinde mitolojik kahramanlara ait heykeller bulunmuştur. Bir kadın tarafından tutulan sarhoş Dionysos, çıplak Aphrodite, cerrahi aletler taşıyan Télesphor'a bakan Asklepios, aslan derisine sarılmış çıplak kahraman Hermés, kanatlı Cabire, Poseidon, Artemis, Demeter, Meander, Satyrler, Apollon, Osiris görülen figürlerden bazılarıdır (Sartiaux, 1931: 58).



Şekil 5: Miletos Tiyatrosu (1911)

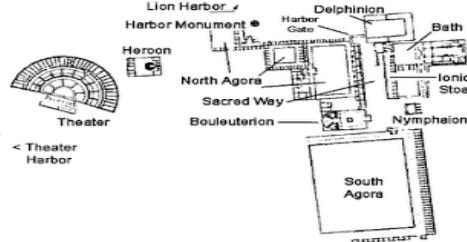
Miletos *Bouleterionu*¹⁵ (belediye binası) duvarlarla kapalı Dor sütunlara sahip pencereleri ise kalkanlarla süslü bir yapıydı. Avlunun ortasında Artemis Boulia heykelinin olduğu tahmin edilmektedir. Bouleterion dışında kentin diğer önemli yapıları su kemeri ve yüksek sur duvarıdır. Kente deniz yoluyla gelenler sol tarafta Apollonia Delphinios Tapınağı'nın sütunlarını görür. Chandler'in seyahatnamesinde belirttiğı gibi tepelerin sırtlarına kurulmuş olan evlerden düz çatılı olanlar Türk aileler tarafından kullanıyordu. Charles Texier 'in seyahatnamesinde bahsettiğı gibi 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar geçen zamanda, Müslüman nüfus özellikle cami inşasında, antik kentin önemli mimari parçalarını kullanmıştı. Bu uygulama kentin eserlerini büyük ölçüde tahrip etmiştir (Texier, 2002: 195). Bazı seyyahlar bu durumu doğal olarak karşılarken, diğerleri sert bir tavırla eleştirmektedir.

bahsetmez palestra sözcüğünü kullanmıştır. Anadolu'daki önemli örnekler arasında şunlar yer alır. Assos Gymnasiumu (M Ö 2.yüzyıl) Ephesos Liman Gymnasiumu ve Hamamı), Ephesos Tiyatro Gymnasiumu ve Hamamı (MS 81-96), Ephesos Tiyatro Gymnasiumu (MS 2. yüzyıl), Sardeis Hamamı ve Gymnasiumu (MS 3. yüzyılın başı) Ephesos Doğu Gymnasiumu (MS 193 – 211), Miletos Gymnasiumu (MÖ 2. yüzyıl), Pergamon Gymnasiumu (En geç MÖ 3. yüzyıl). (Er, 2006: 147)

¹⁴*Nymphaeum*: Klasik Yunan dünyasında Nymphaeum, nymphelere adanmış kutsal bir yerdi. Çoğu kez mağara ya da kuru su kaynağı, ırmak ya da ağaç gibi doğal yerlerde bulunurdu. Klâsik mimaride duvarlarının içinde heykelli nişler olan yarım daire şeklindeki anıtsal çeşmeye verilen addır. Sadece Geç Antik dönemde kullanılan bir terimdir. Roma döneminde anıtsal çeşmelere “*munera*” denirdi. (Er, 2006: 272)

¹⁵*Bouleterion*: Yunan uygarlığında “*boule*” adı verilen danışma meclisinin toplantı salonu. Arkaik dönemden itibaren kullanılmaya başlayan bir yapı türüdür. Genellikle büyük bir salon ve çevresindeki yan mekânlardan oluşan *bouleterionun* içi bir tiyatronunki gibi basamaklıdır. Sahne yerine; başkan kürsüsü veya sunak bulunur. Hellenistik dönemde *bouleterion*, bir *propylondan* geçilerek girilen bir ön avlu ve bunun gerisinde yarım daire veya “U” planlı amfi biçiminde oturma sıralarından oluşur. Roma döneminde artık bu yapıya gerek duyulmamış ve *odeonlar* kullanılmaya başlanmıştır (Karatağ, 2011: 79)

Seyahatnamesinde Miletos'u anlatan bir başka seyyah E. J. Davis'tir. E. J. Davis, 1826 (?) 1827 doğumlu bir rahipti. İskenderiye'de St. Mark kilisesi papazıydı. 1872'de görevinden geçici olarak ayrıldığı zaman çok istediği Anadolu gezisine çıktı ve "Anatolica" adlı seyahatnamesini yazdı. Davis eserinde, Miletos dışında diğer antik kentlerden bahsederken, Osmanlı Devleti ve toplumu hakkında da bilgi vermektedir. 1897 "Osmanlı Atasözleri ve İlgili Sözleri" adında bir başka kitabı da yayınlanan seyyahın bu iki ünlü eser dışında "Asya Türkiye'sinde Yaşam" adında bir başka eseri daha bulunmaktadır¹⁶.



Şekil 6: Miletos Mimari Yapılar Planı

Strabon¹⁷ *Geographia* adlı eserinde Miletos'u, Frigya içlerine dek uzanan ticaret kervanlarına ve gemilere kolaylık sağlanması açısından Meandros Nehri'nin ağzında kurulan, Aslanlı Liman ile beraber dört limana sahip bir kent olarak anlatır. Antik İonia metropolü olan kentin en önemli ve işlek limanı Aslanlı Liman'dır. Aslanlı Liman derinliği ve şekli bakımından antik dönem gemileri için uygundu. Liman ile ilgili çalışmalar günümüzde hala devam etmektedir. Aslanlı Limanın girişinde her biri 23 ton ağırlığında ve aralarında bir zincir bulunan 2 devasa mermer aslan heykeli bulunmaktaydı. Hellenistik dönemde yapılan bu aslanlar hâlen yerini korumaktadır (Akurgal, 1998: 373).



Şekil 7: Aslan Heykeli

Aslanlı limanın en önemli özelliği, kapatılabilen kapılara sahip olmasıydı. Bunun yanı sıra, konum itibariyle, hem agoraya hem de *Prytaneion'u*¹⁸ (hükümet binası) içine alan Apollon Delphinios Kutsal alanına yakın oluşu diğer bir önemli özelliğidir. Hem Miletos'lu tüccarlar hem de diğer şehirlerin elçileri bu limanı kullanıyordu. Miletos, Menderes Nehri'nin araziye kumla doldurmasına kadar geçen süre zarfında, uluslararası deniz ticareti ve Anadolu karayolu ticaretinin kesiştiği kent konumuyla Bronz Çağ'dan (MÖ 2500), Erken Yeniçağ'a (MS 1500) kadar "Liman Kent" özelliğini korumuştur (Brücker, et. al. 2014:774).

⁸ Ayrıca bkz: Batı Anadolu'daki Antik kentlere gelen yabancı seyyahlara ve seyyahların mesleklere göre dağılıma tablo üzerinde ulaşmak için (Yüksel: 2012: 32-35).

¹⁷ Strabon, XIV.1. 6.

¹⁸ *Prytaneion*: Polisin resmi ve sembolik merkezi olan, içinde umumi yemek odasının bulunduğu ve ocağında kentin geçmişiyile bağının simgesi olarak Hestia sunağından gelen ateşin sürekli yandığı Yunan kent salonu. (Er, 2006: 325)

Kentin kuzeyinde bulunan ve ismini Roma dönemine tarihli tiyatrodan alan Tiyatro Limanı ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, yapının Tunç Çağı ve Arkaik dönemde kullanıldığı bilinmektedir (Graves, 2003: 186).

2.3 Miletos Kazıları ve Yurtdışına Kaçırılan Eserler:

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine girdiği 18.yüzyılın sonları, Avrupa'daki pek çok müze için olduğu gibi Pergamon Müzesi'nin de eser arayışına girdiği dönemdir. İşte bu dönemde, Berlin Müzesi heykeltıraşlık eserleri koordinatörü, dilekçesine ilave ettiği bir harita ile Aydın vilayeti Söke mevkiinde kazı yapmak için 13 Temmuz 1895'te Osmanlı devletinden izin istemiştir. Kazı isteğine olumlu yanıt veren Aydın Vilayet yetkilileri bu bölgede, büyük bina, askeri istihkâm ve kaleler bulunmadığı için, dilekçeye kamu zararına bir durum söz konusu değildir notunu düşmüştür. Ayrıca bölge hiç kimsenin tapulu arazisi de değildir. Ancak, Osmanlı devletinin uyulmasını istediği bir takım kurallar vardır. Zorunlu olan kefalet akçesinin ödenmesi, tayin olunacak kazı komiserinin maaş ve yolluk gibi koşullarının sağlanması ve son olarak da Âsâr- ı Atikâ' ya uyulmasıdır. Pergamon müzesi koordinatörü bu şartlar ile 22 Ağustos 1895 tarihinde, iki yıl süreyle çalışmasına başlamıştır. Kazı için verilen sürenin dolmasıyla birlikte kazı ekibinin tekrar Osmanlı Devleti'ne başvurduğu bilinmektedir. Daha sonraki dönemde koordinatörün hastalanması üzerine yakın arkadaşı, Theodor Wiegand, kazının bir yıl daha uzatılması için Osmanlı Devleti'ne izin dilekçesi vermiştir. Antik dönem Yunan mimari ve heykeltıraşlık eserleri hayranı olduğu bilinen, Theodor Wiegand arkeolojik çalışmalarına Wilhelm Dörpfeld'in Atina, C. Humann'ın Priene kazılarında görev alarak başlamıştı. Ayrıca, Priene - Miletos kazılarında da 1899-1911 tarihleri arasında çalıştığı bilinmektedir.



Şekil 8: Arkeolog Theodor Wiegand (D.1864 – Ö. 1936)

Wiegand, aynı dönemde Berlin Müzesi'nin verdiği görev ile irtibat subayı, müzakereci ve ateşe olarak İstanbul'da da görev yapmıştır. 1.Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Sina ve Filistin bölgesinde yaşandığı iddia edilen "vandalizm" hareketleri sırasında, müttefiklere karşı bölgedeki Türk-Alman antikalarını koruma görevi yine topçu ve sahra subayı olan Wiegand'a verilmiştir. Aynı tarihlerde, Müze-yi Hümayun müdürü olan Osman Hamdi Bey, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde (Anadolu, Mısır, Musul'un güneydoğusu, Irak Nippur, Babil, Suriye, Ürdün, Filistin, Tell Cezir, Kudüs, Nablus, Baalbek, Meşatta) yabancı kazı ekiplerince, yürütülen kazılarda bulunan eserlerin yurtdışına çıkarılmalarını engellemek istediği bilinmektedir. Müze-yi Hümayun adına yapılan kazılarda, Osman Hamdi Bey, Mimar Edhem Eldem (1882-1957) ve Fransız Arkeolog Solomon Reinach ile birlikte (1899-1902) Aydın-Tralleis kazısında çalışmıştı. Kardeşi Halil Edhem ile Alabanda (1905) kazısında çalışmıştır (Yücel, 1999: 50).

Osman Hamdi Bey, Halil Edhem Bey, Osmanlı Müzesi genel direktörü ve savaş dönemi boyunca Ortadoğu’da valilik yapan Cemal Paşa ile yakın dostluk ilişkiler kurmuş olan Wiegand her bakımından gayet başarılıydı. Dilekçesinde kazıya devam edilmesinin gerekli olduğundan ve Âsâr-ı Atikâ’ya sadık kalınacağından bahseden Wiegand, aynı dilekçede Müze-yi Hümâyun ve Maarif Meclisi yetkililerine de çalışmalarını hakkında bilgi vermiştir. Osmanlı müze yetkilileri de Miletos kazılarını yakından takip etmiştir. Yabancı kazı ekibinin kurallara harfiyen uydıkları, mimari ve sanatsal birtakım gerçeklerin ortaya çıkmasına katkıda buldukları kanaatine varmışlardır. “*Bu konudaki ilkelere bütünüyle uymak üzere, eski eser nizamnamesinin 17.maddesi gereğince kazı süresinin bir yıl uzatılması istenmektedir. Bu konuda bizce de bir sakınca yoktur*”¹⁹ notu düşülen kazı izni 11 Şubat 1898 tarihinde verilmiştir. (Kutlu, 2007: 26)

Kazılarda bulunan eserlerin Âsâr-ı Atikâ ile korunduğunun bilincinde olan Wiegand, Osmanlı ülkesinin içinde bulunduğu ekonomik krizi kendisi için bir fırsat haline dönüştürmüştür. Ailesinin Bağdat-İstanbul demiryolu inşasına sağladığı mali desteğin verdiği rahatlıkla Osmanlı makamlarının istediği eserleri alması konusunda ona zorluk çıkartmayacağından da emindi. Aksi halde, bu konudaki anlaşmazlığın zaten savaş durumunda olan ülkelere daha çok zarar verecekti (Bilsel, 2012: 200). Wiegand’ın eşi Marie 1 Nisan 1905 ‘te annesine yazdığı bir mektupta “*Hamdi bize karşı çok dostça davranıyor. En yakın dostu Theo’dur. Theo, bu yıl Berlin’deki en yetkili kişilere ulaşarak onu savundu*” der. Ancak Marie, onlar için şartların giderek zorlaştığını ve eşi Theo’nun Yunanlılar gibi bütün bu buluntuların Türkiye’ye ait olduğuna dair kesin düşünceleri olduğunu, kazıların sadece onun elinde ve sayısız koşula bağlı olmasını istediğini bu yüzden çalışmaların olumsuz etkilediğinden de bahseder. Bu mektup, Osman Hamdi Bey’in eski eserleri korumaya yönelik tavrının eski eserlerin yurt içinde kalarak değerlendirilmesi konusundaki net tavrın göstergesidir. (Akin, 1993: 237)

Osmanlı Devleti’nin kararlı ve hassas tavrı, çıkardığı kanunlar, vermiş olduğu kazı izinleri çerçevesinde 1903-1905 tarihleri arasında Alman Arkeolog Wiegand ve Hubert Knackfuss yönetiminde Miletos kazıları başlamıştır. Miletos’un Arkaik dönemi ile ilgilenen Wiegand, çalışmalarına kentin Athena Tapınağı’nda başlamıştır. Kazı çalışmaları, Arkaik döneme tarihlenen Kalabaktepe mevkiindeki kazılar 1904-1909 arasını kapsar. Aynı döneme tarihlenen kent *nekropolis*²⁰ yakınında bulunan ve “*Aslanlı Mezar*” olarak bilinen ve yapı kazılarla ortaya çıkarılmıştı. Anıt mezar, MÖ 6. yüzyıla tarihlenmektedir. 1906’dan önce hiç kazılmadığı için, az sayıdaki gömü hediyeleri seramik ve gümüş kaplar “*insutudur*”²¹.



Şekil 9 : Aslanlı MezarŞekil

10: Miletos Torso Heykel

¹⁹ Ayrıca bkz. (Kutlu, 2007: 21)

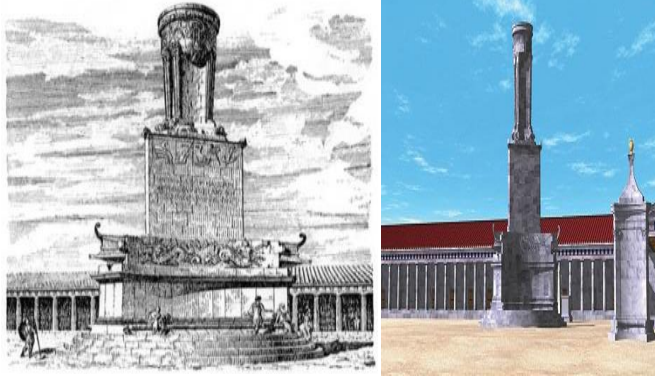
²⁰ *Nekropolis*: Kent Mezarlığı.

²¹ *İnsutu*: Latince orijinal konumunda demektir. Arkeolojide esas konumunda ele geçen buluntulara verilen addır. (Er, 2006: 191)

Miletos'tan yurtdışına kaçırılan en önemli eserlerden biri de hiç şüphesiz; günümüzde Louvre Müzesi'nde sergilenen ve gerçek boyutlarda bir çift aslan heykelidir (Greaves: 2003, 117).

Kentte kazı yapan ünlü arkeolog Rayet, tiyatroya ait bazı parçaları, Louvre Müzesi'ne taşınmıştır. Bunlardan biri, Arkaik dönem Yunan heykeltıraşlık eserleri örneklerinden biri olan ve kazılar sırasında bulunan bir *torsodur*²² (Richter, 1970: 148).

Yabancı kazı ekiplerince yürütülen kazılar esnasında Miletos' tan yurtdışına kaçırılan diğer önemli eserlerden bir diğeri, kentin limanına ait parçalardır. Günümüzde Berlin Pergamon Müzesi'nde sergilenmektedir.



Şekil 11: Aslanlı Liman Büyük Anıt Şekil 12: Büyük Anıt ve Küçük Anıt (3D rekonstrüksiyon)

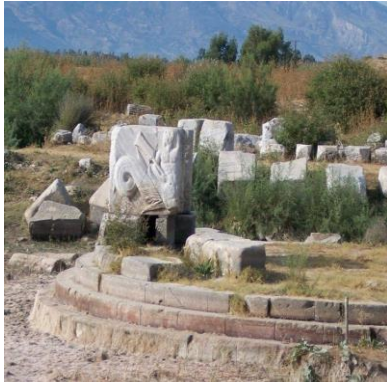
Liman Anıtı, kazılar sırasında stoanın batı kanadının kuzeyinde bulunan ve MÖ 31'de Aktium zaferi kazanan Augustus onuruna dikildiği bilinen anıtı, döneminin en görkemli yapılarından biri olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Aktium zaferi, Roma tarihini değiştiren savaş, Miletos'a çok yakın bir yerde, Caesar Oktavianus ile Marcus Antonius arasında yaşanmıştır. Bu dönemde ikili arasında yaşanan pek çok sorunun Roma senatosuna taşındığı bilinir. Bunlardan ilki Kleopatra 'ya verilen Roma topraklarıdır. Bu gelişmelerin sonucunda, kaçınılmaz hale gelen savaş, MÖ 2 Eylül 31'de Yunanistan'ın kuzeybatı kıyısında Aktium'da patlak vermişti. Aktium Savaşı'nı bazı tarihçiler, bir iç savaş olarak yorumlar. Kleopatra'nın desteklediği Marcus Antonius'a ait ordu, beş yüzden fazla savaş gemi, 100 bin yaya ve 12 bin atlı askerden oluşuyordu. Bunun yanı sıra, Yukarı Kilikya Kralı Tarkondimotos, Kappadokia Kralı Arkhelaos, Paphlagonia Kralı Deiotarus Philadelphus, Kommegene Kralı Mithridates, Trakya Kralı Sasala da Marcus Antonius'a destek vermişti. Galatia Kralı Amyntas, M. Antonius'un en çok güvendiği kral olmasına rağmen savaş başladıktan sonra saf değiştiren Caesar, Octavianus'u destekler (Taşdöner, 2012: 230). M. Antonius'un ordusu Aktium'da Octavianus'a yenilmiş, 60 yıl süren iç karışıklık sona ermiş ve Roma imparatorluğu Principatus Devri'ne girmiştir.

Aktium Zaferi MÖ. 31 Octavianus'u Roma dünyasının ve Akdeniz'in tartışmasız tek lideri yapmıştır. Octavianus, Meijer'in Antik kaynaklarda naklettiği üzere, bulunduğu yere şiddet sayesinde gelmiş ve arkasına orduyu alarak, ilerde ortaya çıkabilecek herhangi bir muhalefeti daha başlamadan yok etme amacı güden bir diktatörden daha fazlası olmayı istemiştir (Üreten 2012: 275).

Bugün Miletos'ta sadece yuvarlak kaidesi ve bazı parçalarını gördüğümüz anıt üzerinde , “*ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΠΙ ΚΑΙΣΑΡΠ ΘΕΩ ΘΕΟΥ ΥΙΩ ΣΕΒΑΣΤΩ Ο ΔΗΜΟΣ*”

²²Torso: Baş, kol ve bacakları kopuk gövde parçası olarak bulunmuş heykel. (Karatağ, 2011: 71)

ΜΙΑΗΣΙΩΝ”, “Miletoslular Tanrının Saygıdeğer Oğlu Sezar’a adadı” yazmaktadır. Anıt 7,5 metre yüksekliğinde olup, tripod mermer ile desteklenmiştir. Düz bir zemin üzerine oturmaktadır. Üzerinde kuş, haç ve çapa figürleri görülür²³. Pergamon Müzesi’ne götürülen parçadan da anlaşılacağı üzere eser, yuvarlak kaidenin üstüne hafif iç bükey ve üçgen şeklinde bir kaide, onun üzerinde bir gemi ve en üstte bir üçayaktan oluşuyordu. Anıt üzerinde triton ve delphinler tasvir edilmiş bir kabartması vardı. Klasik Yunan mitolojisinde Triton, Poseidon ile Amphitrite’ nin oğludur. Belden yukarısı insan, belden aşağısı balık şeklinde ve ayakları at ayağına benzeyen bir deniz tanrısıdır. Triton’un Argonot’lara Akdeniz’e çıkmanın yolunu gösterdiği ile ilgili mitosu vardır. Büyük Liman Anıtı’nın 15 metre kuzeyinde bulunan Küçük Anıt’a ait üçgen kalıntının yazıtına göre; Grattius adı verilen bir Romalı adına dikilmiştir. Üç cephesi iç bükey olan bir anıttır (Akurgal, 1998: 379).



Resim 13: Miletos Triton Rölyefi



Şekil 14: Liman Anıtı – Berlin Pergamon Müzesi

Sartiaux, doğu limanın sağ tarafında, mermer caddeli olan *agoranın*²⁴ görüldüğünden ve İon stili sütunlara sahip olduğundan bahseder. Kentin 3 önemli agorası vardı. En eski agora, Kuzey Agora’dır. 160 metre (525 ayak) uzunluğunda olup bir stoası vardı. Hellenistik özellikler taşıyan kuzey agora, geniş avlusunun içinde 30 dükkânı sahipti. Büyük kapıları Dor düzeninde inşa edilmişti (Sartiaux, 1931: 58). Agoranın, yüzyıllar boyu defalarca yenilediği bilinir. İmparator Iustianus zamanında, agora şehir duvarı ile birleştirilmişti. 11. yüzyılda ise deprem ve yangın ile tahrip olmuştu. Kentin diğer agorası Doğu Agora “Stadyum Stoası” olarak da bilinmektedir (Yamauchi, 2003: 122).

Wiegand ve ekibinin kazı yaptığı en önemli yer kuşkusuz kent agorasıdır. Miletos Güney Agorası Yunan agoraları içerisinde en anıtsal yapıya sahip olanıdır. Hellenistik dönemde 164x196 metre ölçülerinde, devasa bir yapı olarak inşa edilmişti. Dört yanı stoalarla çevriliydi. Kullanılan sütunlar Dor düzeninde olup, doğu stoa önlü arkalı 39 çift dükkândan oluşuyordu. Dükkânlara ait depolar arka kısımdaydı. Güneybatı stoa’nın güney yönünde 19 dükkân vardı.

²³ Ayrıca bkz: <http://www.fhw.gr/> (Er.Tar. :25.11.2015)

²⁴*Agora*: Yunan kentlerinde çeşitli etkinlikler için yurttaşların kullandığı açık alan. İlk olarak Homeros’un yapıtlarında kullanılan yer alan agora sözcüğü toplantı yapılan bir mekânı tanımladığı kadar insanların toplanmasını da çağırıştır. MÖ 5. yüzyılda Yunanlılar bu sözcüğü, yaşamlarının temel alanları olarak gördükleri günlük, dinsel, siyasal, hukuki, etkinliklerini anlatmak için kullandılar. Kamu yapıları ve tapınaklarıyla çevrili olan agora ya kentin ya da limanın yakınında bulunurdu. Bu mekân bazen içinde bulunan *kolonodlar*la ya da stoalarla çevrilir heykeller, sunaklar ve çeşmelerle süslenirdi (Karatağ, 2011: 21).

Güney agoranın ve *bouleterionun* batı yönü boyunca uzanan depo yapısı, Hellenistik döneme tarihlenmektedir (Akurgal, 1998: 379).

Wiegand, kent agorasının güney kapısını hemen hemen tek parça ve bozulmamış bir halde ortaya çıkarmıştır. 750 ton ağırlığındaki kapı, 1907-1908 arasında parçalar halinde gemi ile Almanya'ya taşınmış ve yeni inşa edilen Berlin Pergamon Müzesinde birleştirilerek sergilenmeye başlamıştır (Fant, 2008:349).

Aynı salonda Miletos Güney Agora kapısının önünde, yine antik kente ait bir başka eşsiz eser olan Orpheus mozaiği ziyaretçisiyle buluşmaktadır. "Miletos Bir Tarih" adlı çalışması ile tanıdığımız Greaves 'e göre Athena tapınağı yakınlarındaki villa gibi bazı evlerde yapılan kazılar, Miletos halkının gündelik yaşamı hakkında detaylı bilgi vermemektedir. Ancak, evlerin zeminini süsleyen mozaikler, Miletos'un zenginliğini yansıtacak nitelikte değerli eserlerdir. Miletos'ta bir villanın *triclinium*²⁵ kısmını süsleyen Orpheus Mozaiği şeffaf renkli cam mozaik küplerden yapılmıştı.



Şekil 15: Miletos Kent Agorası

Orpheus' un giysisinin üst kısmı koyu zümrüt yeşili ve koyudan açığa doğru, bacaklarını saran alt kısım da açık bordo renkli taşlar hâkimdir. Etrafı dikdörtgen panolarla çevrili sahnede Orpheus oturmakta, ona bir köpek ve karga eşlik etmektedir. Orpheus sol eliyle *lir* tutarken sağ elinde havaya kaldırdığı penası bulunmaktadır. Uzmanlar, eserin tarihlenmesinde, iki farklı değerlendirme yapmıştır. Bir kısmı E. Rohde tarafından 2.yüzyılın ikinci yarısını temel alırken diğerleri, eseri Britanya mozaikleri ile kıyaslayarak, Orpheus mozaiğini MS 3.Yüzyılın sonuna tarihlenmektedir. Mytilene'de (Midilli) 1962'de bulunan benzer Orpheus mozaiği kenti kazınan arkeoloğu tarafından 3. yüzyılın 3. çeyreğine tarihlenmektedir. Miletos kazı raporlarına konu olmayan eserin nasıl ve ne zaman yurtdışına çıkarıldığı bilinmemektedir. *Antiken Sammlug Pergamon* Müzesi'nde Güney Agora kapısının sergilendiği salonun zeminini süslemektedir (Tülek, 1998: 46).

²⁵*Triclinium*: Bir Roma evindeki üç sedirli yemek odası. Klasik Yunan ve Roma mezar anıtlarında mezar odasına da sıklıkla *tricliniuma* rastlanır. (Er, 2006: 412)



Şekil 16: Güney Agora Kapısı



Şekil 17: Orpheus Mozaği

Bahsettiğimiz bu eserler dışında Miletos *Artemision*'da araştırma yapan D. H. Hogarth, kazılarda bulunan elektron sikke ve fildişi heykelcikleri Londra'ya götürmüştür. Miletos'a ait önemli antik eserlerin bir kısmı ise Sultan Abdülhamit tarafından Alman Kayzer'e hediye edilmiştir (Yücel, 1999: 51; Kundakçı, 2002:1093).

Miletos kazıları Osmanlı Arkeolojisi'nin kurulduğu ve aynı zamanda imparatorluğun çöküş sürecine girdiği dönemde başlamıştır. Çalışmalar, günümüzde Alman arkeologlar tarafından sürdürülmektedir. 1980-1990 yılları arasında V. Von Graeve başkanlığında, Kalabaktepe ve Zeyintepe'de büyük bir alana yayılan yeni bir proje başlamıştı (Akurgal, 1998:371). 1985-1994 yılları arasında, W. Müller - Wiener, V. Von Graeve ve R. Senff tarafından yönetilen kazılar Kalabaktepe' de gerçekleştirilmiştir. Aynı dönemde Zeyintepe Aphrodite Oikous Kutsal Alanı da kazılmıştır. 1994 yılından itibaren W.D. Niemeier tarafından yönetilen kazılarda, Minos kültürünün varlığına dair çok fazla kanıt bulunmuş ve bunların değerlendirilmesi sonucunda kentin önemli bir Minos yerleşmesi olduğu sonucuna varılmıştır. 2015 kazı dönemi çalışmaları T.C Kültür Bakanlığı ve Philipp Niewohner 'in başkanlığındaki kazı ekibi tarafından yürütülmüştür.

3.SONUÇ:

Neolitik dönemden beri iskân edilen Batı Anadolu'da Antik dönemde birçok antik kent kurulmuştur. Bölgenin en önemli halklarından olan Aeoller, sırasıyla Lidya, Pers ve son olarak MÖ 261-221 Pergamon Krallığı hâkimiyetine girmiştir. İon şehirlerinin dini bir konfederasyon kurmuş olmaları bu dönemin yönetim şeklini anlamak açısından çok önemlidir. Lidya ile İonia arasındaki ticari ilişkinin yoğunluğu bu iki toplumun çok yönlü bağlantılarını da ortaya koymaktadır.

Batılı seyahatlerin yanı sıra, Homeros gibi antik yazarların eserleri ve dönemin seyahatnamelerini okuyan, dilbilimci, mühendis, tüccar gibi ve hatta aralarında Carl Humann ve Henrich Schliemann gibi ünlü isimler Batı Anadolu'ya gelmiştir. Sonraları bu iki isim "Arkeolog" olarak anılacaktır. Sonuçta, günümüzde halen devam eden Batı Anadolu bölgesi antik kent kazıları 19. yüzyılın ikinci yarısından başlamıştır.

Antik kentler konumları itibariyle döneminin zenginliğini ve ihtişamını yansıtır. Kentlerin ünü ve kalıntıları dönemin seyahatçilerinin ilgisini çekmiştir. Roma ve Yunan medeniyetlerinin özelliklerini taşıyan şehirlerden geriye kalanları ve aynı zamanda İncil'de bahsedilen kutsal alanları görme arzusu, seyahatçilerin Batı Anadolu başta olmak üzere tüm Anadolu'yu kapsayacak seyahatler yapmalarına sebep olmuştur. Bu seyahatler sonucunda

kaleme alınan seyahatnameler, bir hayal ürünü olmaktan çok gezilen coğrafyalar ve bölge insanı hakkında daha gerçekçi metinler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Ephesos, Pergamon, Miletos, Smyrna, Tralleis, Didyma, Troia, Assos, Ksanthos... gibi pek çok önemli kent, *agora*, *bouluterion*, *gymnasium*, hamam, liman, tapınak gibi yapılarıyla Texier, Sartiaux, Chandler, Davis gibi dönemin ünlü seyyahlarının “Travels in Asia Minör” adı verdikleri seyahatnamelerine konu olmuş ve meraklı okuyucusunun ilgisine sunulmuştur.

Osmanlı imparatorluğunun pek çok cephede savaştığı ve gerileme dönemine girdiği bu dönemde Batı Anadolu bölgesindeki Antik kentlerin çoğunda, arkeolojik kazı ve demiryolu çalışmalarının yabancı ekipler sürdürmüştür. Ekipler, bu çalışmalar için Osmanlı devletinden izin almışlardır.

Dönemin değerli müzeci - arkeologları Osman Hamdi ve Halil Edhem Bey, imparatorluğun çeşitli yerlerindeki kazılara bizzat katılmış ve çıkan eserleri Müze-yi Hümayun'da sergilemek için büyük çaba harcamıştır. Dönemin arkeolog ve müzecileri “Asâr-ı Atikâ Nizamnamesi” adı verilen “Eski Eserler Kanunu” ile kazı çalışmaları ve çıkan eserlerin sergilenmesi görevini çeşitli kurallara bağlanmışlardır.

Bu dönemde, Miletos'ta kazı yapan Theodor Wiegand, Troia'da çalışma yapan Henrich Schilemann, kazılarda çıkan eserlerin bazılarını Osmanlı yetkililerine teslim ederken, bazılarını da Osmanlı Devleti'nin izni olmadan yurtdışına çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde Miletos kazılarında bulunan tiyatronun orta kısmında duran imparatorun tahtına ait parça, Thomas – Rayet ikilisi tarafından bulunan Torso heykeli, Arkaik döneme tarihlenen mermer aslan heykeli Louvre Müzesi'nde ziyaretçisiyle buluşmaktadır. Nasıl ve ne şekilde yurtdışına taşındığı hakkında net bir bilgiye sahip olmadığımız Orpheus Mozaïği, Miletos Güney Agora Kapısı'nın önündeki zemini süsler ve her iki nadide eser de anavatanından çok uzakta Berlin Pergamon Müzesi'nde sergilenmektedir. Ayrıca Dönemin padişahı II. Abdülhamit tarafından, Alman Kayzer'e hediye edilen eserlerin nerede olduklarına dair net bir bilgimiz yoktur.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecine girdiği 18. yüzyılın ortasından 19. yüzyılın başına kadar geçen süre zarfında özellikle Batı Anadolu bölgesinde bulunan Didyma, Priene, Ephesos, Miletos... vb. daha pek çok antik kente ait Yunan ve Roma mimarisinin en değerli örnekleri dönemin padişahları tarafından hediye edilmek suretiyle ya da veya kaçak olarak yurtdışına çıkarılmıştır. Ephesos antik kenti Celsus Kütüphanesi nasıl anavatanında açık hava müzesinde sergileniyorsa Miletos Güney Agora Kapısı, Pergamon Zeus Tapınağı gibi değerli eserler de ait olduğu antik kentlerde sergilenebilir. Böylece, dünya kültür mirasını korumada önemli mesafeler kaydedilmiş olacaktır. Bunun yanı sıra, tarihi eser kaçakçılığı, kültür bakanlıklarının bilgisi dışında yapılan kazılar hem ülkemizde hem tüm dünyada suç olarak kabul edilmektedir. Bu konuyla ilgili olarak çalışmalar titizlikle devam ederken, ayrıca Kültür Bakanlığı, yurtdışında bulunan eserlerin iadesi ile ilgili hukuki mücadelesini sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

Resimler İçin İnternet Kaynakları

- https://tr.wikipedia.org/wiki/Osman_Hamdi_Bey (20.11.2015)
http://www.istanbularkeoloji.gov.tr/web/14-51-1-1/muze_-_tr/koleksiyonlar/arkeoloji_muzesi_eserler/iskender_lahti (21.11.2015)
<http://erkmensenan.blogspot.com.tr/2012/08/miletmiletosmilawanda.html>
 (22.11.2015)

- <http://erkmensenan.blogspot.com.tr/2012/08/miletmiletosmilawanda.html>
(22.11.2015)
- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/52/Funerary_lion_Louvre_Ma2790.jpg (30.11.2015)
- <http://www.tayproject.org/imjpg/haber7/Ictimai/9.jpg> (01.12.2015)
- <http://www.ntimages.net/Miletus-harbor-stoa-agora-tns.htm> (27.11.2015)
- [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e1/Tripod-monument_from_the_Townhall_of_Miletus,_2nd_century_AD,_Pergamon_Museum_Berlin_\(8.404.275.425\).jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e1/Tripod-monument_from_the_Townhall_of_Miletus,_2nd_century_AD,_Pergamon_Museum_Berlin_(8.404.275.425).jpg) (28.11.2015)
- https://lh3.ggpht.com/cGk2Gs7vDt3Ig8FHYE884XS1Dqna4SJikqsqz_vCl8BHMvovgKD2Uys8-aM=s526 (25.11.2015)
- http://www.fhw.gr/choros/miletus/en/mnimia_limaniou.php?mp=map6b
(30.11.2015)
- http://www.fhw.gr/choros/miletus/images/mil_MnimiaLimani1.jpg (02.12.2015)
- http://www.louvre.fr/sites/default/files/imagcache/940x768/medias/medias_images/images/louvre-torse-masculin.jpg
- <http://static.panoramio.com/photos/large/63.803.611.jpg> (03.12.2015)
- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9c/Stoa_in_the_Agora_of_Miletus,Turkey.jpg (29.11.2015)
- http://insanvesanat.com/dosyalar/site_resim/ek_resim/agora%20guney.jpg
(26.11.2015)
- [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1b/Orpheus_mosaic_from_the_dining_room_of_a_Roman_private_house_at_Miletus,_first_half_of_2nd_century_AD,_Pergamon_Museum_\(8.405.911.542\).jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1b/Orpheus_mosaic_from_the_dining_room_of_a_Roman_private_house_at_Miletus,_first_half_of_2nd_century_AD,_Pergamon_Museum_(8.405.911.542).jpg) (01.12.2015)

Kitaplar Ve Makaleler

- Akın, N (1993), “Osman Hamdi Bey, Asâr-ı Atikâ Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine”, Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu Bildirisi (17-18 Aralık 1992), s. 233-239.
- Akurgal, E (1998) Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik Yayınları, İstanbul.
- Brücher, Herda, A & MÜLLENHOFF, M & RABELL, W & STÜMPPEL H, (2014) Der Löwenhafen von Milet –Eine Geoarchäologische Fallstudie, in: S. Ladstätter – F. Pirson – T. Schmidts (Hrsg.), Häfen Und Hafenstädte im Östlichen Mittelmeerraum von Der Antike Bis in Byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen Und Aktuelle Forschungsansätze. Istanbul, (30. 05. – 01. 06. 2011), Byzas 19 II (Istanbul 2014) 773 -806
- Bilsel, C (2012), Antiquity On Display: Regimes of The Authentic in Berlin’s Pergamon Museum, (Classical Precenses), Oxford University Press, Great Britain.
- Boyona, H (2011), “Panionia Birliği”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 30 S: 49, s. 13-27.
- Chandler, D.D (1817), Travels Asia Minor In Greece Or An Account Of A Tour In Two Volumes – Volume: 1, Printed For Joseph Booker, New Bond Street And Priestley, High Holborn, London.
- Dyson, S. L (2006), In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Hardcover, Yale University Press, London.
- Er, Y. (2006) Klasik Arkeoloji Sözlüğü, Phoenix Yayınevi, İstanbul.
- Fant, E.C (2008), Lost Treasures of The Bible:Through Archaeological Artifacts In World Museums , Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Michigan.

Fellows, C (1852) , Travels and Researches in Asia Minör, More Particularly in The Proviencie of Lycia by Sir Charles Fellows, Priented by John Edward Taylor, Little Quenn Lincolns inn Filds , London

Greaves, A.M (2003) , Miletos Bir Tarih, (Çev: H.Ç. Öztürk) , Homer Kitabevi, İstanbul.

Herodotos, (1983), Herodot Tarihi, (Çev. M. Ökmen, Azra Erhat), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Karatağ, M. (2011) Klasik Arkeoloji Sözlüğü, Genesis Kitap, Ankara.

Kundakçı, G. E (2002) “19. Yüzyıl Anadolu Arkeolojisi ve Eskiçağ Tarihine Genel Yaklaşım”, XIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (4-8 Ekim 1999),Cilt:3 Kısım:2,s. 1083-1094.

Kurt, M (2010) ,“Roma Egemenliğinde Kilikya ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları” Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt Volume: XXV, Sayı: 2, s.483-501.

Kütükoğlu, M (1994), Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika), Kubbealtı Akademisi Kültür Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul.

Özkan, S (2009),Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.

Richter, G.M. A (1970) , Kouroi: Archaic Greek Youths –A Study Development of the Kouros Type In The Greek Sculpture , Phaidon Press Ltd, London.

Sartiaux, F (1931), Küçük Asya'da Ölmüş Şehirler Priyen, Mile, Didim, Hierapolis, (Çev. M. Rahmi) Asârı Atikâ Muhipleri Cemiyeti Neşriyatı, İzmir.

Sezer, H (2003), “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri,18–19.Yüzyıl”, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:21, Sayı:33, 105,124.

Shaw, W.M.K (2004) Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Strabon (1993) , Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika: XII-XIII-XIV, XIII/II, (Çev. Prof.Dr. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Şahin, G (2007), “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”,Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:26,S: 42, s.102-125.

Taşdöner. K (2012) “Romalı Triumvir Marcus Antonius'un Anadolu'da Siyasi Düzenlemeleri” , Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 31 S: 51, s.209-236.

Texier, C (2002), Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, (Çev. A.Suad) Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara.

Tunay, İ. M (1972) , İstanbul Arkeoloji Müzesi III, Arkitekt Dergisi, Sayı: 1972-03 (347) , 127-130.

Tülek, F (1998) ,” Berlin Pergamon Müzesin'deki Milet Orpheus Mozaïği”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Sayı: 87, s. 44-46.

Üreten, H (2012), “Menderes Magnesiası ve Artemis Neokros Onuru”, The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science, Volume: 5, Issue: 4, s.271-291,

Yamauchi, E. M (2003) , New Testament Cities in Asia Minör: Light From Archaeology on Cities Of Paul And Seven Churhces of Revelation, Oregon: Wipf & Stock Publising, Eugene.

Yücel, E. (1999), Türkiye'de Müzecilik, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Yücel, E. (2006) , Müze, Türk İslam Ansiklopedisi , (C. 32, s.240 – 243) İstanbul, Diyanet Vakfı, İslam Araştırmaları Merkezi.

Tezler

Kutlu, B (2007) Batı Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yüksel, E (2012) 17. Yüzyılın Sonu, 18. Yüzyılın Ortası ve 19. Yüzyılın Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri, Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.